

ВИСВІТЛЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОГЛЯДІВ НА ОЛЮДНЕННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ

У статті подано педагогічні передумови визрівання та становлення гуманістичної позиції в освітній сфері. Здійснено короткий аналіз гуманістичних ідей, запропонованих педагогами-мислителями у вітчизняному дискурсі. Пошукові дослідження дають підставу стверджувати: глибокий аналіз історичної та сучасної спадщини дасть “друге дихання” розвиткові феномену педагогічної діяльності на засадах гуманізму як базової категорії педагогіки.

Ключові слова: гуманізм, гуманістична ідея, педагогічні концепти, педагоги, гуманістичний потенціал, педагогічна діяльність, ціннісні орієнтації.

В освітній системі України нового століття швидко зростає потреба в модернізації окремих її елементів з урахуванням викликів глобального світу. Головний із цих викликів – лобювання пріоритету світового економічного розвитку й установка на збільшення споживання. Унаслідок цього поступово набувають актуально-перспективного характеру спроби “реінкарнації” найбільш потужних ідей педагогів-гуманістів минулого, в яких наскрізною думкою є ідея про рівність умов існування, справедливість і братерство всіх людей.¹

Сутність і значущість вказаної проблеми була розглянута багатьма дослідниками з різних сторін і отримала численні варіанти та підходи до її розв’язання.

Дослідницька спадщина в педагогіці та суміжних науках про людину відкрила перспективи для фундаментального теоретичного осмислення педагогічної діяльності на засадах гуманізму і вказує на посилення значення тих наукових досліджень, які розкривають механізми руху до більш ефективного типу педагогічної діяльності, домінуючою характеристикою якої є вільний вияв людяності в почуттях, свідомості та волі, незалежно від будь-яких довготривалих соціальних негараздів або тимчасових локальних ускладнень.

Критичний аналіз уже відомих шляхів розв’язання проблеми засвідчує, що існуючі теоретичні та методичні уявлення про цей феномен є здебільшого частковими, концептуально не скоординованими, нерідко суперечливими. Між тим, гуманізація педагогічної діяльності вчителя може стати тим універсальним резонансним фактором, який сприятиме відродженню екзистенційних смислів існування людини на Землі.

Мета статті – висвітлити еволюцію поглядів на олюднення вчительської діяльності у вітчизняній педагогічній спадщині.

Огляд першоджерел, наукових, монографічних видань, архівних документів доводить, що українськими педагогами були чітко визначені орієнтири гуманістично спрямованої виховної та навчальної діяльності. Ці матеріали переконають, що вчитель повинен будувати свої відносини з дітьми, керуючись засадами гуманізму: приязним словом, порадою, а не на жорстокості та зневазі.

Вимагаючи від учителя постійного морального розвитку, О.В. Духнович, зокрема, писав, що вчитель має бути взірцем чесності й порядності, тому що він – це “дзеркало, дивлячись в яке, молоді юнаки бачать свою процвітаючу доброчесність” [4, с. 23]. Шлях учителя до цього взірця полягав в устремлінні до добродіяння: “Сили духовні, – зазначав О.В. Духнович, – виправляються через неперервну старанність до добра” [5, с. 207]. “Похвала та любов заохочує на добро, а любовне нагадування <...> від зла відвертає людину” [5, с. 205]. Учений розкриває важливу думку про те, що саме треба виховувати вчителів в собі та інших під час навчального процесу: навчити стримувати себе, гнів переборювати, щоб руки не брали чужого, істину говорити (не брехати); сором’язливість і доброчесність – кращий шлях до честі й високої моралі; не дозволяти дітям пришіптуватися, давати прізвиська і вказувати на тілесні недоліки; пропагувати між дітьми любов тощо.

Визначальними вважалися любов, повага і вимогливість до дитини. “Педагогія – є мистецтво мистецтв, – писав О.В. Духнович, – і тому педагог усіх митців своїм званням перевищує, він є бог, який не яку-небудь ламку річ, а людину й людство впорядковує (улаштовує)...” [5]. Учений зазначав, що будь-хто, хто себе призначає вчителі, повинен мати якості, які необхідні для наставлення юнацтва.

В архівних матеріалах і документах знаходимо свідчення про ставлення офіційних кіл до використання у шкільній практиці гуманного потенціалу змісту освіти та методичного арсеналу вчителя. Зазначено, що вчитель повинен володіти для цього необхідними якостями, колом знань, мистецтвом виховання і навчання. А це, у свою чергу, висуває значні вимоги до його підготовки з метою здійснення виховних завдань у процесі навчання. Вчителю рекомендувалося “приспосовуватися до схильностей дитини”, мати психолого-педагогічні, навіть юридичні й економічні знання, взагалі “здобувати знання з усіх життєвих наук”.

Аналіз циркулярів навчальних округів України свідчить, що поза увагою офіційних кіл не залишився гуманістичний потенціал особистості вчителя, навіть розроблялися спеціальні завдання для проведення практичних виховних заходів під час навчання.

Відзначимо, що матеріали про вчителя друкувалися здебільшого під гуманістичними гаслами:

1. “Чи бажаєте ви потурбуватися про своїх дітей? Потурбуйтеся перш за все про їх учителя” [3];
2. “Не будемо короткозорі і, турбуючись про школу, не забудемо про її вчителя” [8].

Більшість педагогів обстоювала погляди, що авторитет учителя міститься в його особистості, а не в зовнішніх показниках, таких як посада і влада. Утвердженню авторитету сприяють гуманне ставлення до учня, серйозність, моральні якості, тверді переконання, відсутність нотацій і сентенцій, самостійність учителя, відповідна підготовка, матеріальна забезпеченість.

Проаналізувавши стародавні уявлення про особистість учителя та її розвиток і формування, можна дійти висновку, що ефективність його діяльності визначалася в основному особистісними якостями (благочестя, непорочність, дотримування Божих заповідей) та знанням того предмета, який викладався. Пізніше до цього переліку додалося ставлення до учнів.

Справжнім відкриттям гуманістичної педагогіки, в основу якої покладені ідеї людяності, стала педагогічна діяльність К.Д. Ушинського, у теорії якого провідне місце посідала особистість учителя. Він підкреслював: "...багато чого залежить від загального розпорядку в закладі, але найголовніше завжди буде залежати від особистості безпосереднього вихователя, котрий стоїть віч-на-віч із вихованцем: вплив особистості вихователя на молоду душу становить ту виховну силу, яку не можна замінити ні підручниками, ні моральними сентенціями, ні системою покарань і заохочень" [11, с. 78–79]. Видатний педагог зауважував: "...у кожного наставника <...> важливим є не тільки вміння викладати, а й характер, безпосередність і переконання" [11, с. 63], "у вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що жива сила видобувається із живого джерела людської особистості" [13, с. 47]. У зв'язку із цим учений стверджував, що вчитель повинен отримати різнобічну підготовку. Крім того, він має ретельно й старанно ставитися до занять, уміти своєю "моральною природою" викликати повагу до себе, збудити дитячу самоповагу. Необхідно також приділити увагу педагогічному досвіду й педагогічному такту як важливим характеристикам професіоналізму педагога.

Гуманізм – основна характеристика й головна риса педагогічної системи К.Д. Ушинського. Без гуманізму не може бути красивим життя і не може бути красивою істина. "Бог знає, як багато шкоди завдали людству картини воєн, що їх розказували дітям із захопленням, де говорилося про тріумф переможців, а не про страждання переможених, або картини пустої величі, яка коштувала людям стількох сліз, праці, крові та жертв. У зв'язку з цим треба було б переробити не одну сторінку в наших підручниках з історії. Ми не можемо також виправдати тих натуралістів, які привчають дітей байдуже дивитися на страждання тварин, і думаємо, що поки не зміцніли почуття в людини, треба задовольнятися при викладанні природничих наук картинами, чучелами тощо" [14, с. 387].

Дбаючи про людське ставлення вчителя до дитини, К.Д. Ушинський сам був зразком гуманної людини. Він гаряче співчував людям у їхньому горі, допомагав їм, і в цьому бачив своє основне призначення, нещадно критикуючи гербартовську теорію виховання, яка ґрунтується на пригнобленні й ламанні волі дітей.

В основу педагогічної діяльності на засадах гуманізму К.Д. Ушинський ставить питання про те, що має бути показником людяності людини, і відразу ж дає відповідь, що усвідомлення особистістю своєї ролі, як рівної будь-якій іншій особистості та прагнення до самовдосконалення не тільки штучного, але дійсного вдосконалення у власних очах. Адже погане ставлення до тебе пробуджує в тобі ненависть і огиду. Те саме породжує твоє погане ставлення до інших.

Найбільшою перешкодою для прояву людяності вчителя К.Д. Ушинський вважає заздрість і злість.

Запорукою розвитку гуманістичного стилю вчительської діяльності К.Д. Ушинський вважав таку якість учителя, як сміливість і витримка. "Ми повністю згодні з Беном, – пише він, – який називає сміливість однією з найвеличніших якостей людської душі, без якої неможливі ні благородство діяльності, ні порядний склад думки, ні самостійність характеру" [12, с. 226].

"Щоб виробилася воля, – вчить він, – потрібно дати їй вправи і керувати цими вправами так, щоб відчуття перемоги перешкод не було пригнічене відчут-

тям невдач. У самому прагненні людини до досконалості вже лежить запорука того, що успіх спонукає її навіть незалежно від свого змісту: “я це зробив”, “я цього досягнув” у цьому є насолода, незалежно від змісту того, що зроблено і що досягнуто. Ось чому воля міцніє від діяльності. “Ламати волю” тільки тому, що вона є волею дитини, а не наставника – величезне божевілля [13, с. 268].

Так поступово формувалася думка про цінність реалізації вчителем свого гуманістичного потенціалу під час самовідданої праці, про вміння вчителя будувати спілкування з учнями без рольових обмежень.

На думку С.Л. Русової, вчитель, як і лікар, має дотримуватися у своїй діяльності принципу “не зашкодь” і брати до уваги здібності учня, котрі він одержав від природи. Педагог повинен навчитися створювати умови, в яких діти б слухали його з поваги до нього, а не зі страху. Між ними повинні бути ширі й сердечні відносини, щоб дитина могла довірити своєму вихователю всі свої таємниці – і свої радості, і своє горе. “Діти повинні вірити своєму керівникові та бути впевненими, що його вимоги справедливі й завжди скеровані для добра дітей. Ці вимоги повинні бути завжди продуманими – не занадто суворими і переважно такими, щоб діти їх могли виконати. Вони повинні мати зрозумілу для дитини мету – чи то захист дитини від певних ушкоджень і небезпеки, чи то заклик до морального вдосконалення” [9, с. 6].

С.Л. Русова застерігала: необхідно, щоб кожен учитель переміг свій егоїзм на користь товариських відносин із дітьми. Найкращий спосіб зменшити егоїзм – зміцнення вчителем у собі почуття любові до дітей, до рідних, до людей взагалі, пробуджуючи почуття терпимості й насолоди від пожертви. Чим далі вчитель зростає, тим більше в нього виникає потреба в сторонньому оцінюванні своєї діяльності. Він уже не задовольняється похвалою чи осудом тільки батьків, а шукає співчуття у дітей. Саме із цього моменту, як зауважує С.Л. Русова, починається морально-соціальне зростання вчителя й розвиваються соціальні доброчинності – відчуття обов’язку й дух дисципліни.

“Мені при вході до школи перш за все впадає в очі настрої школи, її дух, які, на моє переконання, слугують найкращим критерієм виховного впливу школи на учнів”, – писав С.І. Миропольський [8, с. 21].

С.Й. Гессен довів, що “завданням будь-якої освіти є залучення людини до культурних цінностей науки, мистецтва, моральності, права, господарства. Поділ культури визначає і поділ освіти на її види. Відповідно до цього і педагогіка, як загальна теорія освіти, розпадається на відповідну кількість розділів: теорію моральної, наукової, художньої, релігійної, господарської освіти” [2, с. 36]. Таким чином, педагог виділив найважливіші види педагогічної культури, не називаючи їх.

П.П. Блонському належить відома в історії педагогіки стаття “Учитель, стань людиною!”, котра була спрямована на фахівця спокійного, врівноваженого, який зважає на дитячі інтереси, добре знає свій предмет, володіє технікою проведення уроку, адже “запорука успішного уроку – наявність поетичного настрою в душі вчителя, що також співає, малює, розповідає” [1, с. 140]. Ученому належить ідея непрямого впливу на учнів. Він також приділяв увагу психологічній самопідготовці вчителя.

У зв’язку із цим С.Т. Шацький вважав, що треба постійно ставити високі вимоги й приділяти увагу органічному поєднанню культури розуму вчителя з

культурою почуттів. Виділяючи такі елементи дитячого життя, як фізичний розвиток, розумове, соціальне, емоційне життя, гру і працю, С.Т. Шацький передбачав удосконалення особистості вчителя за такими самими параметрами. Учений зазначав, що педагог – громадський працівник із широким горизонтом, педагог – організатор своєї справи, організатор дитячого життя, педагог – умілий спостерігач і дослідник. На думку С.Т. Шацького, це такий тип учителів, якого вимагала нова школа [15].

Завдяки самовідданій праці та величезному таланту А.С. Макаренка гуманістичні вимоги до педагога були реалізовані не тільки в теорії, а й на практиці. Ідея гуманізації педагогічної діяльності як феномену педагогіки була піднята на новий щабель розвитку, що забезпечило Україні провідне місце у світовому педагогічному просторі.

У результаті тривалого теоретико-експериментального дослідження А.С. Макаренко обґрунтував таку модель педагогічної діяльності, яка й досі не реалізована в масовій практиці. Підходячи до педагогічної діяльності вчителя як до творчого процесу, А.С. Макаренко вважав особистісно-гуманне ставлення вчителя до вихованця найпотужнішим засобом розвитку творчих можливостей дітей. Відомо багато прикладів хвилюючої доброти педагога відносно своїх вихованців. Визначні педагоги ніколи не вважали турботу про свою позицію щодо дітей і характер міжособистісних відносин певним “тягарем” у педагогічній теорії. Саме добрі, а інколи й хвилюючі відносини вихованців у всіх сферах життя, стверджував А.С. Макаренко, повинні бути найголовнішим об’єктом виховання. Він не уявляв педагогічної діяльності без позитивного у відносинах і життєдіяльності. Для цього створювалися такі умови, щоб і найслабший учень переживав радість успіху і на цій основі з кожним етапом навчання піднімався на вищу сходинку свого розвитку. Разом із тим А.С. Макаренко застерігав від гіпертрофії “індивідуального підходу, що виявляється в пасивному спрямуванні за кожним індивідумом, у безнадійній спробі впоратися з масою вихованців <...> внаслідок розрізнених занять із кожною людиною зокрема” [7, с. 47]. Не менш небезпечне також прагнення “постригти всіх однаково, втиснути людину в стандартний шаблон, виховувати вузьку серію людських типів” [7, с. 45].

Розглядаючи сутність діалектики реалізації гуманістичного потенціалу в діяльності вчителя, В.О. Сухомлинський переконливо довів, що є головним у педагогічній діяльності.

“...Завжди я дбав про те, щоб мої вихованці переживали багатогранні відтінки таких благородних почуттів, як співчуття, жаль, тривога і неспокій за добро, благо і радість інших людей, докори сумління. Мене завжди турбувало: а чи мій вихованець, зустрівшись із людиною, відчуває, що в неї неспокійно на серці, що вона переживає глибоке затамоване горе? Чи вміє підліток прочитати в людських очах горе, відчай. Я вважав, що ця азбука емоційної культури є разом із тим азбукою морального благородства, без якого неможливі справжні братерство людей, непримиренність до зла, дружба, щастя, відданість високим ідеалам” [10, с. 314].

“Тільки тоді, коли скрипка настроєна, на ній можна грати. Тільки тоді, коли людина збагнула азбуку емоційної культури, її можна виховувати” [10, с. 314]. Таким чином, у педагогічній практиці В.О. Сухомлинського й А.С. Макаренка на першому місці поставало завдання – сформулювати особисті

переконавання вихованців, особисті погляди, перетворити істини “у живу плоть і кров вчинків, поведінки”; виховати почуття людяності, чутливості до добра. Чим багатші, різноманітніші інтереси дитини до людей, тим більше радості вона знаходить у творенні добра.

Висновки. Наші пошукові дослідження дають підставу стверджувати: глибокий аналіз історичної та сучасної спадщини дасть “друге дихання” розвиткові феномену педагогічної діяльності на засадах гуманізму як базової категорії педагогіки.

У більшості випадків, не вживаючи терміна “гуманізація”, автори шукають ідентичні за смыслом напрями досягнення гармонії внутрішнього світу людини та способів її об’єктивації у зовнішній світ як цінність, результат, критерій, систему, процес, принцип, та, зрештою, як спосіб виживання людства. Остання теза пов’язується нами зі зростанням матеріально-технічних можливостей окремих індивідів, що внаслідок більш ніж вікове панування технократичних ілюзій привели людство до лихоліть екологічного й екзистенційного характеру.

Наукові факти й емпіричні спостереження свідчать про постійний генезис ідеї гуманізації людської діяльності як феномену наближення людства до найбільш повного втілення своєї сутнісної природи в об’єктивну реальність, що найбільш повно відображено в еволюції гуманістичної ідеї в педагогічній науці.

Ця концепція підтвердилася під час глибокого аналізу педагогічної спадщини А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського та інших відомих педагогів-мислителів минулого.

На думку авторів, процес гуманізації не можна розглядати окремо від активності самої особистості вчителя та її діяльності. Гуманізація саме і покликана спрямувати активну внутрішню та зовнішню діяльність людини на гуманістичні професійні цілі, що робить життя вчителя осмисленим, виробляє імунітет проти конформізму і тоталітаризму, який міститься у пробудженій, не сплячій совісті. Це дає людині можливість чинити опір усьому деструктивному, що є в ній самій і навколо неї.

Список використаної літератури

1. Блонский П.П. Избранные педагогические сочинения / П.П. Блонский. – М. :: АПН РСФСР, 1961. – 678 с.
2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И. Гессен ; [отв. ред. и сост. П.В. Алексеев]. – М. : Школа-пресс, 1995. – 448 с.
3. Дикань В.С. Рефлексивный подход в теории и практике подготовки будущих педагогов в университетах США (педагогический аспект) : дис. на соискание учёной степени канд. пед. наук : 13.00.04 / В.С. Дикань. – Симферополь, 1999. – 228 с.
4. Духнович А.В. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских / А.В. Духнович. – Львов: Типом. Институт Старопичийского, 1857. – Ч. 1. Психология общения. – 318 с.
5. Духнович О.В. Твори: в 4 т. / О.В. Духнович. – Братіслава, 1962. – Т. 2. – 733 с.
6. Константинов Н.А. История педагогики / Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева. – М. : Просвещение, 1982. – 376 с.
7. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: в 8 т. / А.С. Макаренко ; сост. М.Д. Виноградова, А.А. Фролов. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 400 с.
8. Миропольский С.И. Идеи воспитывающего обучения в применении к народной школе / С.И. Миропольский // Журнал Министерства просвещения. – 1971. – № 153.

9. Русова С. Нові методи дошкільного виховання / С. Русова. – Прага, 1927. – 109 с.
10. Сухомлинський В.О. Народження громадянина: вибрані твори : в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 283–659.
11. Ушинский К.Д. Собрание сочинений / К.Д. Ушинский. – М. ; Л. : АПН РСФСР, 1948. – Т. 8. – 1950. – 517 с.
12. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии / К.Д. Ушинский. – СПб., 1895. – Т. 1. – Изд. 9.
13. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори / К.Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1949. – 418 с.
14. Ушинський К.Д. Про народність у громадянському вихованні: вибрані пед. твори / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1949. – 416 с.
15. Шацкий С.Т. Педагогические сочинения : в 4 т. / С.Т. Шацкий. – М. : Просвещение, 1964. – Т. 2. – 476 с.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2013.

Сущенко А.В. Презентация эволюции взглядов на очеловечивание учительской деятельности в отечественном педагогическом наследии

В статье представлены педагогические предпосылки вызревания и становления гуманистической позиции в образовательной сфере. Осуществлен анализ гуманистических идей, предложенных педагогами-мыслителями. Исследования дают основание утверждать: глубокий анализ исторической и современной практики даст “второе дыхание” развитию феномена педагогической деятельности на принципах гуманизма как базовой категории педагогики.

Ключевые слова: гуманизм, гуманистическая идея, педагогические концепты, педагоги, гуманистический потенциал, педагогическая деятельность, ценностным ориентациям.

Sushchenko A. Coverage of the evolution of views on humanizing teaching activities in the national educational heritage

The paper presented educational prerequisites maturation and development of humanistic positions in the education field. Done brief analysis of humanistic ideas proposed by teachers thinkers in the national discourse. Search research gives reason to say: in-depth analysis of historical and contemporary heritage will “second wind” phenomenon develop educational activities on the basis of humanism as a basic category of pedagogy.

Key words: humanism, humanistic idea, pedagogical concepts, teachers, humanistic potential, teaching, value orientation.